

XIVA XONLIGIDA BOSMAXONANING TASHKIL ETILISHI VA FAOLIYATI

**Tillaev Dilmurod Ollaberganovich – Urganch Davlat Pedagogika instituti
o'qituvchisi**

Maqolaning qisqacha mazmuni: Bugungi kunda dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lgan XIX asrning oxiri – XX asr birinchi choragida Xorazmda bosmaxona, nashriyot va matbuot tizimi masalasi atroflicha o'rganilmagan, biroq istiqbolli mavzular qatoriga kiradi. SHu jihatdan olganda mazkur maqola Xorazm tarixining dolzarb muammolaridan biriga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Muhammad Rahimxon I, Munis, Ogahiy, Bayoniy, Ibrohim Sulton, Otajon Abdolov, Abdulla Boltaev.

Аннотация: Вопрос о типографии, издательстве и системе печати в Хорезме в конце XIX - первой четверти XX века, являющийся сегодня одним из актуальных научных направлений, является одним из недостаточно изученных, но перспективных. темы. С этой точки зрения данная статья посвящена одной из актуальных проблем истории Хорезма.

Ключевые слова: Мухаммад Рахимхан I, Мунис, Огахи, Баяни, Ибрагим Султан, Отаджон Абдоллов, Абдулла Болтаев.

Abstract: The issue of printing, publishing and the printing system in Khorezm at the end of the 19th - first quarter of the 20th century, which is one of the current scientific directions today, is one of the insufficiently studied, but promising. Topics. From this point of view, this article is devoted to one of the pressing problems in the history of Khorezm.

Keywords: Muhammad Rahimkhan I, Munis, Ogahi, Bayani, Ibrahim Sultan, Otajon Abdolov, Abdulla Boltaev.

O'rta Osiyo matbaachilik tarixiga nazar tashlasak, XX asr boshlariga kelib O'rta Osiyo hududida 90 ta matbaa mavjud bo'lganligini ko'rish mumkin.

Ko'rilayotgan davrda Xiva xonligidagi ikki matbaa faoliyati o'rganildi. Birinchi matbaa Muhammad Rahimxon II Feruz davrida tashkil etilgan va u «Podshohi zamon tipolitografiyasi» deb nomlangan¹.

Tadqiqotchi F. Ernazarov ma'lumotiga qaraganda, toshbosma dastgohi Feruz tomonidan Jenevadan Xivaga olib keltirilgan ekan. Xiva shahrida toshbosmaning

¹ Давлатёр Раҳим, Шихназар Матрасул. Феруз – шоҳ ва шоир қисмати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.103.

ishga tushirilishi bilan kitoblarni chop qilish ishlari jonlanib ketgan, mumtoz adabiyot, tarixning o'lmas namunalari ko'p nusxada chop etish imkoniyati tug'ilgan.

Vohadagi ikkinchi bosmaxona Petro-Aleksandrovsk (To'rtko'l)dagi S.V.Novikov matbaasidir. Bu matbaa ham o'zining tuzilishi va chop etgan mahsulotlari bilan boshqa kichik vaqtli matbuot bosmaxonalaridan farq qilmagan². O'rta Osiyo tarixidagi yagona matbaa Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Feruz saroyida tashkil etilgan «Podshohi zamon tipolitografiya»sidagi nashr jarayoniga to'xtalsak, nashr uchun tayyorlangan asar matni dastlab eski o'zbek yozuvida qo'lda qog'ozga tushunarli qilib ko'chirilgan. Bu o'rinda xattotlar mehnati va hissasini aytib o'tish joiz. Toshbosma nashriga tayyorlangan qo'lyozmalarning har biri bilan hattot yaqindan tanishib, mazmunini o'qib chiqqachgina asar nashrga tavsiya etilgan. Keyin esa matn maxsus tashqolipga ko'chirilgan. Toshqolip bilan 500-600 nusxagacha kitob bosish mumkin bo'lgan. Toshbosma nashr qo'lyozmaga nisbatan bir necha barobar ko'proq qo'lyozma tarqalishini ta'minlagan³. SHarq adabiyoti matnshunosligidagi bosh maqsad, matnni muallif yaratgan ko'rinishiga iloji boricha yaqin holatda nashr etishdan iborat bo'lgan⁴.

Qo'lyozma asar kotib va xattotlar tomonidan qo'lyozma shaklida ko'paytirilib borilishi asarlarning mazmun va shaklida o'zgarish yasagan.

Tadqiqotchi A.Erkinov qo'lyozmalarni nashr qilish xususiyatiga ko'ra 4 turga ajratgan. Bular asliyat matnidan nusxa ko'chirilgan nashr, asliyat xatini saqlagan nashr, transkripsion nashr, transliteratsion nashrlardir. Qo'lyozmalar tahlil qilinganda, bizgacha yetib kelgan nashrlarning ko'pchiligi asliyat xatini saqlagan nashrligi ko'riladi.

A.N.Samoylovich shohidlik berishicha, toshbosma 1908 yilda Tozabog'ga Muhammad Rahimxonning dala hovlisiga ko'chirilgan. Unga shu davrda Xudaybergan muhrkan rahbarlik qilgan⁵. Toshbosmada dastlab Navoiyning «Xamsa»si, Munisning «Devoni Munis», Ogahiyning «Devoni Ogahiy», Feruzning «Devoni Feruz»i, shuningdek, Komil Xorazmiy, Muhammad Yusuf Bayoniy, Ahmadjon Tabibiy, Muhammadrasul Mirzo kabi iqtidorli shoirlarning devonlari va bayozlari chop etilgan⁶.

² Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Б.114.

³ Эркинов А.С. Матншunosликка кириш. –Т., 1997. – Б.33.

⁴ Эркинов А.С. Матншunosликка кириш. –Т., 1997.– Б.31.

⁵ Болтаев А. Биринчи матбаачимиз // Хоразм ҳақиқати. 1965 йил, 10 феврал.

⁶ Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). – Тошкент: Ўзбекистон. 1997.– Б. 97.

Hozirgi kunda O'zbekiston FA SHarqshunoslik instituti jamg'armasida saqlanayotgan Xiva matbaasiga oid kitoblarning aksariyati devonlardan iborat bo'lib, ular Alisher Navoiy, Munis Xorazmiy, Muhammad Rojii hamda XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida ijod qilgan Xiva shoirlarining devonlaridir. Navoiyning «Xamsa», «Xazoyin ul-maoniy» asarlari Muhammadrasul Mirzaboshi tahriri ostida nashr etilgan. Ushbu xazinada saqlanayotgan Xivada nashr etilgan asarlarning eng birinchisi, 1874 yilda nashr etilgan «Devoni Munis» kitobidir. Tadqiqot jarayonida Xivada nashr qilingan toshbosma kitoblarni o'rgangan holda birinchi bosma nashr «Devoni Munis» kitobi Xiva toshbosmasining, O'rta Osiyodagi birinchi matbaaning ilk mahsuli deb hisobladik. Ushbu asarning ikkinchi nashri 1876 yil, 1879 yilda uchinchi marta nashr qilingan. Kitob o'zbek tilida yozilgan bo'lib, 668 betdan iborat. Bu asar Xiva xoni kutubxonasida saqlangan.

Kitobat ishining takomili natijasida o'zbek tilida toshbosmada nashr qilingan birinchi asar «Munis devoni»ning dovrug'i Yevropagacha yetib bordi. Yaqin SHarq ma'lumotlarini e'lon qiluvchi Vena jurnalida yirik sharqshunos-turkshunos olim Arminiy Vamberi bu haqda shunday yozgan: «O'rta Osiyo litografiyasi mahsuloti bo'lmish «Munis devoni» nihoyatda sodda nashr bo'lib, 1874 yili Xivada nashrdan chiqarilgan edi»⁷. SHu muallifning o'zi birinchi bo'lib ushbu devondan ba'zi parchalarni o'zbek tilidan nemis tiliga o'giranini matbuotda e'lon qilgan⁸.

1908 yil Xiva xonligida bo'lgan sharqshunos olim A.N.Samoylovich xon va saroyning madaniyat ishlari mutasaddi vakillari bilan uchrashganini, Arqdagi va Tozabog'dagi xonning kutubxonalaridagi ajoyib kitob va qo'lyozmalar bilan yaqindan tanishib chiqqanini alohida ta'kidlaydi⁹. A.N.Samoylovich ma'lumotiga ko'ra, xonning Tozabog'dagi kutubxonasida 200 ga yaqin qo'lyozma hamda Turkiston, Qozon, Usmonli turk, fors, hind nashrlariga oid ko'plab kitoblar mavjud bo'lgan¹⁰. Bundan bilish mumkinki, xon kutubxonasida nafaqat Xiva litografiyasi nashrlari, balki boshqa xorij litografiya nashrlari ham joy olgan.

Muhammad Rahimxon II Feruz tashabbusi bilan saroy kutubxonasida saqlanayotgan nodir qo'lyozma asarlarni kitob shaklida nashr qilish maqsadida 1874

⁷ Wambery A. Zwei moderne centralasiatische Dicher, Munis und Emir. // Wiener Zeitschrift fur die kunde des Morgenlandes. -Bd VI. 1892. – P.198.

⁸ O'sha joyda: – Б.273-291.

⁹ Ахунджанов Э.А. К истории разветия книжного дела в Хиве // Общественного науки в Узбекистане. №7-8. – Тошкент, 1997. – С.100-103.

¹⁰ Самойлович А.Н. Материалы по среднеазиатско-турецкой литературы. Хивинские придворные книгохранилища и книгопечатня // Изв. АН Туркм. ССР. Сер. обществ. наук. №1. – Ашхабад, 1981. – С. 74 – 79.

yili Eron dan litografiya anjomlari Xivaga olib kelindi. Eronlik maxsus matbaachi Ibrohim Sulton o'z ishining mutaxassisi sifatida litografiyada dastlabki ishlarni amalga oshirishga kirishgan va toshbosmada ilk bor matbaachilik qildi, bu sho'baning boshlig'i qilib saroy shoiri Tabibiy tayinlangan¹¹.

Ibrohim Sulton yangi tashkil etilgan toshbosmada bitta o'zi ishlashga qiyinchilik sezgach, Otajon Abdalovni shogirdlikka oladi. Dastlab, toshbosmada ba'zi bir qog'ozlar, hujjatlar chop etila boshlanadi. Ibrohim Sulton bilan tuzilgan shartnoma muddati tugagach, u Eronga jo'nab ketdi va xonlik toshbosmasidagi barcha ishlar va bu ish ma'suliyati Otajon Abdalov zimmasiga yuklatildi. Otajon Abdalov bu ishning davomchisi sifatida xonlik kutubxonasidagi nodir kitoblarni mustaqil ravishda nashr qilishga kirishdi¹².

Xiva toshbosmasida nashr qilingan kitoblar xalq ommasi orasida keng tarqalib, aholining madaniy-ma'rifiy o'sishiga shu asarlardan ilhomlanib ijod ahli yangi asarlar yaratishiga olim va adiblarning yetishib chiqishiga turtki bo'ldi va bu asarlar talon-taroj qilingan xon kutubxonasini qayta to'ldirdi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR:

1. Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). – Тошкент: Ўзбекистон. 1997. – 144 б.
2. Ахунджанов Э.А. К истории разветвля книжного дела в Хиве // Общественного науки в Узбекистане. №7-8. – Тошкент, 1997. – С.100-103.
3. Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 196 б.
4. Давлатёр Рахим, Шихназар Матрасул. Феруз – шоҳ ва шоир қисмати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 130 б.
5. Маҳмудова Р. Хива литографик матбаасида босилган асарлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. № 5. – Тошкент, 1967. – Б.43-45.
6. Самойлович А.Н. Материалы по среднеазиатско-турецкой литературы. Хивинские придворные книгохранилища и книгопечатня // Изв. АН Туркм. ССР. Сер. обществ. наук. №1. – Ашхабад, 1981. – С. 74 – 82.
7. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. – Т., 1997.– 44 б.
8. Wambery A. Zwei moderne centralasiatische Dicher, Munis und Emir. // Wiener Zeitschrift fur die kunde des Morgenlandes. -Bd VI. 1892. – P.198.

¹¹ Абдурасулов А. Хива (тарихий-этнографик очерклар). – Б. 97.

¹² Маҳмудова Р. Хива литографик матбаасида босилган асарлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. № 5. – Тошкент, 1967. – Б.43-45.